

За типологията на фразеологизмите от гледна точка на КОГНИТИВНАТА ЛИНГВИСТИКА

Диана Стефанова

The typology of phrasemes from the point of view of cognitive linguistics: This paper deals with some classification problems concerning phrasemes. First, the issue of the constitutive characteristics defining phraseological units is discussed. Next, Bally's classification of phraseological units is briefly examined, followed by Vinogradov's classification. Then, borderline cases, among which similes are prominent, are touched upon. And finally, a viewpoint to a classification problem from the perspective of cognitive linguistics is suggested.

Key words: phraseology, phraseme, categorization, idealized cognitive model.

ВЪВЕДЕНИЕ

Известно е, че когнитивната лингвистика предлага свой поглед към категориите и категоризирането в науката, който може да хвърли допълнителна светлина върху проблема за определяне на границите на фразеологията и да допринесе за доизясняването на разликите в трактовката на съществуващите проблеми в класификацията на фразеологизмите. Това може да намери приложение в обосноваването на избора на разнородни единици от областта на фразеологията като обект на изследване.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Както знаем, във фразеологията съществуват два подхода към определянето на нейните граници : тесен с формално-структурна ориентация (по думите на Бургер и колектив [1]) и широк, който включва прагматични, социолингвистични и психолингвистични аспекти. Съществуващите класификации в рамките на тесния подход се основават на традиционното схващане за категориите, които се дефинират въз основа на общи характерни признаци. По-широката концепция може да бъде обяснена с категории от по-различен тип, при които се отчитат участието в категоризацията на пропозиционалните идеализирани когнитивни модели, в смисъла, който Лейкфъ влага в това понятие¹⁹² [2] както и следните белези на когнитивните модели, а именно семейното сходство, градирането на принадлежността и позицията спрямо центъра при градирането. Предложение за подобно тълкуване срещаме в статията на Бургер и колектив [3] и това ни дава основание да развием по-подробно тази идея. Освен това Пиираинен [4] говори за „прототипни идиоми“, понятие, създадено на базата на теорията за категоризацията в когнитивната лингвистика.

Ще започнем с признаците, които дефинират фразеологичните единици. Пиираинен [5] посочва, че в европейската традиция на фразеологичните изследвания голяма част от изследователите споделят виждането, че същинските фразеологични единици се характеризират с три признака: устойчивост (или възпроизводимост), идиоматичност и полилексикалност. Когато коментира признака устойчивост, Пиираинен посочва, че понятието устойчивост не изключва възможността за вариантност, при условие, че вариантите са лексикализирани. Затова тя казва, че дава приоритет на лексикализацията или конвенционализацията. Подобно е и мнението на Недкова. При разглеждането на главния критерий при определянето на границите на фразеологията Недкова говори [6] за три основни параметъра, а именно „1. общоприетост в даден речев колектив 2. идиоматичност [и] 3. устойчивост в една или друга степен на вариантност и възпроизводимост“ и цитира [7] други автори (Гак, Бургер и Флайшър), в чиито концепции „могат да се

¹⁹² Пропозиционалните когнитивни модели според Лейкфъ определят елементите, техните свойства и взаимовръзки.

отделят три основни идеи: нееднословност, устойчивост и идиоматичност“.

Признаците полилексикалност, устойчивост и идиоматичност откриваме във фразеологичните единства, които Шарл Байи противопоставя на свободните словосъчетания. За свободните съчетания Байи [8] споменава, че „се разпада веднага след формирането им и думите, които ги образуват, получават пълна свобода да се групират другояче“, а за фразеологичните единства швейцарският учен [9] посочва, че „една група образува фразеологично единство, ако съставящите я думи губят всяко самостоятелно значение и самото словосъчетание именно като цялост има значение, при което това значение е ново и не е просто равно на сумата от значенията на съставните му елементи“. Байи определя тези два типа съчетания като крайните състояния на верига от разнообразни съчетания от думи, сред които откроява няколко вида фразеологични серии: групата на честата употреба, парафрази на прости глаголи и съчетания сравнения (вж. [10] и [11]). Прави впечатление подходът на Байи към класифицирането на фразеологизмите. Той не говори за две отделни групи с ясно определени граници, т.е. за свободни словосъчетания и фразеологични единства, а ги поставя в двата края на един континуум и посочва, че това са крайните случаи, като помежду им разполага други групи, които в някаква степен притежават характерните черти на едната или другата група. Такъв подход, който отчита факта, че при класифицирането на фразеологизмите е невъзможно да се получат групи с ясно изразени граници, може да бъде илюстриран с категория с размити граници, за каквато говори Лейкъф [12]. Ничева [13] обръща внимание върху подхода на Байи към категоризацията на фразеологизмите, като подчертава, че той „непрекъснато отбелязва относителността на посочваните от него характерни белези при разграничаването на едни групи свързвания [т.е. словосъчетания] от други, и търси преходните междинните типове“. Не само Байи, но много по-късно и Бургер и колектив [14] коментират по подобен начин проблема за границите и класификациите на фразеологизмите. Те изтъкват, че „когато разглеждаме отворените граници на изследователския обект на фразеологията, както и размитите граници на отделните категории, изглежда, че нито е желателно, нито е възможно да се намери изчерпателна класификация и терминология. Понятието „семеино сходство“, (което е излязло от рамките на първоначалния контекст на Витгенщайн, за да се адаптира към проблема за категоризацията) може да предложи решение.“ Цитираното от Бургер и колектив понятие „семеино сходство“ от класическия пример на Витгенщайн [15] за категорията на игрите може да се съотнесе към класификацията на фразеологизмите по следния начин. Категорията на игрите, за която Витгенщайн казва, че не е дефинирана от набор от общи характеристики, които да се срещат във всички членове на категорията, прилича на категорията на фразеологичните единици, така както ги разглежда Виноградов. Както развлекателните игри, състезателните игри, игрите, при които е нужен късмет за победа, или пък са нужни късмет и някакви умения, си приличат, както членовете на една фамилия си приличат по осанката, чертите на лицето или цвета на косите, така и фразеологичните единици в трите групи от класификацията на Винаградов – фразеологичните сраствания, фразеологичните единства и фразеологичните съчетания – са в „семеино сходство“ помежду си и споделят в различна степен признака идиоматичност, като всички притежават признаците устойчивост и полилексикалност¹⁹³. Бургер и колектив [16] отбелязват, че „днес международно признатата класификация на фразеологичния материал се основава на разделението направено от Виноградов в относително хомогенни класове (с различни вариации). Тези класове са: идиоми, (съответстващи на първите два класа

¹⁹³ Признакът „полилексикалност“ се използва по различен начин в някои езици, например в корейския, посочват Бургер и колектив [17].

на Виноградов), колокации, (равняващи се на третия клас на Виноградов) и пословици.“ За подобна на тази класификация, Баранов и Доброволски [18] посочват¹⁹⁴, че „не е напълно теоретично обоснована, но е интуитивно разбираема и се използва на практика във фразеологически и лексикографски разработки“. В посочената от Бургер и колектив международно призната класификация можем да говорим за „градиране на принадлежността“. Лейкхф [19] посочва, че „градирането на принадлежността се появява там, където когнитивният модел, който характеризира определено понятие, съдържа скала“. И понеже идиоматичността се проявява в различна степен и може да бъде представена скаларно, градирането на принадлежността може да илюстрираме по следния начин. Всички от посочените в класификацията фраземи се състоят от най-малко две думи и са устойчиви. Идиомите (например *to make a silk purse out of a sow's ear* – да успее да изработи нещо красиво от лош материал, букв. да направя копринена кесия от свинско ухо) притежават качеството идиоматичност в най-голяма степен и се явяват в централна позиция в категорията. Колокациите (например *in broad daylight* – посред бял ден букв. в широка дневна светлина) в по-голямата си част притежават слабо изразена идиоматичност и те се разполагат в периферията на категорията. А пословиците (например *It is the last straw that breaks the camel's back*¹⁹⁵ – Власите се давят на края на Дунава, букв. Последната сламка счупва гърба на камилата), които не са елементи на езика, са в семейно сходство с членовете на категорията на фраземите, като се различават от идиомите по следните характеристики, които споменава Пиирайнен [20]: „имат структура на изречение, счита се, че изразяват универсална истина, често притежават универсален квантификатор, като *всеки, всички, никога*, много от тях имат илюстративната функция на препоръка [...], притежават автономност в дискурса: цитират се като текстове, без да имат деиктични елементи, които да ги обвързват с текущата ситуация или текст“. Трябва да отбележим обаче, че по-широкото схващане за границите на фразеологията не се споделя от всички.

Известно е, че водещите представители на българската фразеологична теория Ничева, Чолакова, Спасова, Калдиева-Захаријева, Недкова и др. застъпват тясното схващане за обекта на фразеологията, според което, най-обобщено казано, само първите два класа от класификацията на Виноградов попадат в границите на фразеологията. (За дискусия по въпроса за широкото и тясното схващане за границите на фразеологията виж [21], [22] и [23]). Но те разглеждат и множество гранични случаи, което е още едно доказателство за дифузни граници между категориите. Дори и при тясното схващане¹⁹⁶, в рамките на което са изпълнени и трите условия за принадлежност към категорията на фразеологизмите – полилексикалност, устойчивост и идиоматичност, не може бъде пренебрегнат факта, че единици от други „външни“ за фразеологията класове могат да попаднат в нейните граници. Например Ничева и колектив [25], Ничева [26], [27] и Калдиева-Захаријева [28] отделят специално внимание на разграничаването на фразеологизмите от другите устойчиви изрази – от сложните съюзи, предлозите, частиците, сложните названия и термините, пословиците и поговорките, крилатите фрази или изрази,

¹⁹⁴ Всъщност Баранов и Доброволски [18] казват, че „Под фразеологизми в различните класификации се разбират устойчиви словосъчетания от следните типове: идиоми [...]; колокации [...]; пословици [...] и поговорки [...]“. Дотук класификацията се различава от посочената от Бургер и колектив само по споменаването на поговорките, но Баранов и Доброволски по-нататък посочват, че „в традиционните подходи също се отделя и разреждат на крилатите фрази. В относително съвременните фразеологични изследвания се отделят и [така наречените] граматични фразеологизми [...], фразеосхеми [...] и [...] клишетата“...

¹⁹⁵ Примерите на английски език са на Доброволски и Пиирайнен Dobrovolskij, D., Piirainen, E. *Figurative language. Cross-cultural and cross-linguistic perspectives*. Amsterdam: Elsevier, 2005.

¹⁹⁶ Според Колсон [24] „фразеологията в широкия смисъл отговаря на критериите полилексикалност и устойчивост, докато в тесния смисъл се добавя и допълнителното условие идиоматичност“.

благословиите, пожеланията и клетвите. Те посочват, че всички тези изрази не притежават признака идиоматичност т.е. тяхното значение не е изцяло ново и не е напълно различно от сумата от значенията на съставните компоненти. Но все пак авторките отчитат, че се срещат и случаи, в които изрази, класифицирани само като устойчиви съчетания, са претърпели семантична трансформация и могат да бъдат считани за фразеологизми (виж [29], [30], [31] и [32]). Такива изрази според Калдиева-Захариева [33] са: *след дъжд качулка, от трън та на злог* (от групата на поговорките) и *златни ти уста и да спи зло под камък* (от групата на благословиите и пожеланията). Друг пример за граничен случай са устойчивите сравнения, които някои автори причисляват към групата на фразеологизмите, а други автори разглеждат избирателно. Кювлиева-Мишайкова [34] посочва, че устойчивите сравнения притежават следните характеристики: „разделнооформеност, устойчивост [...] на лексикалния състав, възпроизводимост в речевата комуникация като готови цялостни единици и образност, свързана с частично преосмисляне на компонентите и с общоприетата в народното съзнание символика, независимо от това дали мотивацията е ясна, прозрачна, или изградена върху парадокс“. Мишайкова [35] поддържа становището, че устойчивите сравнения са вид фразеологични единици „чиято специфика се проявява както във формата, така и в значенията им, резултат от взаимодействието на сравнявана и сравняваща част“. Но, фактът, че не във всички устойчиви сравнения има пълно преосмисляне на значението на всички техни компоненти, е причина някои специалисти, сред които е Ничева (виж например Ничева и колектив [36]), да приемат за фразеологизми само устойчивите сравнения с ироничен, хиперболичен или алогичен образ. За тази група устойчиви сравнения Калдиева-Захариева [37] отбелязва, че „целият комплекс се преосмисля, като семантиката му е равна на антонима на *tertium comparationis* – [например] *прав като въже в торба, сит като просяк, бял като на тенджерата дъното*“. Що се отнася до другите групи устойчиви сравнения (първи, втори и трети тип УС, според класификацията на Ничева и колектив [38]) същите автори, считат, че не цялото сравнение може да бъде прието за фразеологизъм. Ничева [39] счита, че при сравненията от втори и трети тип като фразеологична единица може да се разглежда само част от сравнението, например (пъжа) *като циганин* и (ям) *като ламя*. Елементът, който запазва своето значение, например „гладен“ в *гладен като вълк*, както отбелязва Калдиева-Захариева [40], „представлява *tertium comparationis* и се разглежда като задължително съпровождащ елемент, [т.е. като] семантичен проявител“. Поставянето на лексикалната единица, необходимостта за осъществяване на значението на устойчивите сравнения извън техните граници не се приема от Кювлиева-Мишайкова [41]. Тази дискусия е доказателство, че третирането на граничните случаи изисква специален подход. Могат да бъдат посочени и автори, които търсят компромисна позиция между двете становища (Недкова [42], Калдиева-Захариева [43]). Недкова приема схващането на Кучерова [44], която разглежда устойчивото сравнение като единно цяло, в което откроява фразеологизиран компонент, а Калдиева-Захариева [45] изтъква, че „едно явление може да бъде разглеждано от различни аспекти“ и при представянето на мненията на Ничева и Кювлиева-Мишайкова подчертава положителното във всяко от тях. Подходът към граничните случаи би трябвало да отчита факта за „относителността на характерните белези“, посочен от Байи, като се направи разграничение между нуждите на лексикографската практика и общата лингвистична теория и в частност лингвокултурологията.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За нуждите на лексикографската практика структурно-семантичният подход, при който критериите за подбор на материала, който ще намери място в даден речник, се прилагат последователно, несъмнено дава добри резултати. Доказателство за

това са фразеологичните речници, съставени от Ничева, Спасова-Михайлова и Чолакова [46], Ничева [47] и Калдиева-Захариева [48]. Но за нуждите на общата лингвистична теория, както и за нуждите на лингвокултурологията в частност, трябва да се избере по-широк подход, който се аргументира от позициите на теорията за категоризацията.

Практическото приложение на този подход се изразява в постигането на по-голяма пълнота в етнолингвистични и лингвокултурологични изследвания. Подобно мнение, застъпват Калдиева-Захариева [49] и Петрова [50].

ЛИТЕРАТУРА

[1] Burger, H., Dobrovolskij, D., Kühn, P., Norrick, N. Phraseology: Subject area, terminology and research. In Burger et al (eds.) *Phraseology. An international handbook of contemporary research*. Vol.1., Berlin/ New York: Walter de Gruyter, 2007, p XII.

[2] Lakoff, G. *Women, fire and dangerous things*. Chicago: The University of Chicago Press, 1987, p113.

[3] Burger et al, цит. съч., с. 15.

[4] Piirainen, E. *Widespread idioms in Europe and beyond. Towards a lexicon of common figurative units*. New York: Peter Lang, 2012, p33.

[5] Piirainen, E., пак там.

[6] Недкова, Е. Фразеологичното богатство в творчеството на А. Константинов. Русе: Лени-Ан, 2003, с. 18.

[7] Недкова, Е., пак там.

[8] Bally, C. *Traité de stylistique française (Seconde édition)*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1921, p 67-68, цит. в Ничева, К. Българска фразеология. София: Наука и изкуство, 1987, с.9.

[9] Bally, C., цит. съч, с. 74, цит. в Калдиева-Захариева, Ст. Българска фразеология. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с.18.

[10] Калдиева-Захариева, Ст., пак там.

[11] Ничева, К., цит. съч, с. 9-10.

[12] Lakoff, G., цит. съч, с. 454.

[13] Ничева, К., цит. съч, с. 10.

[14] Burger et al, цит. съч., с. 15.

[15] Wittgenstein, L. *Philosophical investigations*. New York: Macmillan, 1953, pp 66-71. цит. в Lakoff, G., цит. съч, с. 16.

[16] Burger et al, цит. съч., с. 13.

[17] Burger et al, цит. съч., с. 14.

[18] Баранов. А., Добровольский, Д., *Аспекты теории фразеологии*. Москва: Знак, 2008, с.9.

[19] Lakoff, G., цит. съч, с. 13.

[20] Piirainen, E., цит. съч, с. 39.

[21] Недкова, Е., цит. съч, с. 13-18.

[22] Ничева, К., цит. съч, с. 11-19.

[23] Калдиева-Захариева, Ст., цит. съч, с. 20.

[24] Colson J.-P., *Cross-linguistic phraseological studies*. In Granger, S. & F. Meunier (eds.) *Phraseology: An interdisciplinary perspective*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008, pp. 191-206, p. 193.

[25] Ничева, К., С. Спасова-Мехайлова, Кр. Чолакова. Фразеологичен речник на българския език. Т 1-2. София: Издателство на БАН, 1974/75, с. 20-40.

[26] Ничева, К. Българска фразеология. София: Наука и изкуство, 1987, с.20-40.

[27] Ничева, К. Нов фразеологичен речник. София: УИ „Св. Климент Охридски, 1993, с. 10-13.

[28] Калдиева-Захариева, Ст., цит. съч, с. 32-52.

[29] Ничева и колектив, пак там.

- [30] Ничева, К. Българска фразеология. София: Наука и изкуство, 1987, с.20-40.
- [31] Ничева, К. Нов фразеологичен речник. София: УИ „Св. Климент Охридски, 1993, с. 7-8.
- [32] Калдиева-Захаријева, Ст., цит. съч, с. 32-39.
- [33] Калдиева-Захаријева, Ст., цит. съч, с. 38-39.
- [34] Кювлиева-Мишайкова, В. Устойчивите сравнения в българския език. София: Издателство на БАН, 1986, с. 16.
- [35] Кювлиева-Мишайкова, В., пак там.
- [36] Ничева и колектив, цит. съч, с. 14.
- [37] Калдиева-Захаријева, Ст., цит. съч, с. 43.
- [38] Ничева и колектив, цит. съч, с. 14-15.
- [39] Ничева, К. Българска фразеология. София: Наука и изкуство, 1987, с.23.
- [40] Калдиева-Захаријева, Ст., цит. съч, с. 41.
- [41] Кювлиева-Мишайкова, В., цит. съч, с. 9-10.
- [42] Недкова, Е., цит. съч, с. 19-20.
- [43] Калдиева-Захаријева, Ст., цит. съч, с. 39-47.
- [44] Kučerova, E. *Ustálené slovné spojenia s frazeologizovaným komponentom (v ruštine a slovenčine)*. In *Slavica slovaca*, 1980, № 3, p. 237. цит. в Недкова, Е., цит. съч, с. 20.
- [45] Калдиева-Захаријева, Ст., цит. съч, с. 41.
- [46] Ничева, К., С. Спасова-Мехайлова, Кр. Чолакова. Фразеологичен речник на българския език. Т 1-2. София: Издателство на БАН, 1974/75.
- [47] Ничева, К. Нов фразеологичен речник. София: УИ „Св. Климент Охридски, 1993.
- [48] Калдиева-Захаријева, Ст. Румънско-български фразеологичен речник. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997.
- [49] Калдиева-Захаријева, Ст. Българска фразеология. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с.37.
- [50] Петрова, Р. Български паремии за присмех и похвала. Лингвокултурно изследване, Издателски център при Русенски университет „Ангел Кънчев“, 2013, с. 24-29.

За контакти:

Диана Илиева Стефанова, катедра „Чужди езици“, Русенски университет “Ангел Кънчев”, тел.: 082-888 532, e-mail: dstefanova@uni-ruse.bg

Докладът е рецензиран.